

söz konusu olmadığından, makam mühürlerinde ise yine XIX. yüzyıldan önce makam adı bulunmadığından bazan belgenin nerede ve hangi makamdan yazıldığına anlaşılması da çok zorlaşmaktadır. Ancak XVII. yüzyıldan sonraki beylerbeyi buyruhdularında metnin içinde çok defa nerenin divanından çıkmış olduğu belirtildiği, pençe bulunanlarda ise pençede şahıs adıyla birlikte makam adı da yazıldığı için belgenin ait olduğu makamın tesbiti mümkün olabilmektedir.

Mektup ve arzuhal gibi belgelerin de kendilerine has rûkûn ve şartları vardır. Ancak bu belgelerde XIX. yüzyıl öncesinde tarihe rastlanmaz. Muamele görmüş olanlarında muamele tarihleri tarihlendirmede yardımcı olursa da muamele üstünde yer almadığı belgelerin tarihlendirilmesi başlı başına bir meseledir.

İftâ ve kazâ organlarınınca düzenlenen belgelerden bir kısmının kendilerine mahsus özellikleri vardır. Fetva ve hüccetler buna misal gösterilebilir. Belgelerin üstünde fetvalarda müftüye, hüccetlerde kadıya ait tasdik formülleri bulunur.

Osmanlı belgelerinin bir kısmında belgenin arka yüzünde de bazı kayıt veya işaretler bulunur ki bunlar diplomatik açıdan fevkalâde mühimdir. Ferman ve beratların hangi kalemden verildiği arkalarındaki işaretlerden kolayca anlaşılır. Maliye kalemlerinden çıkanlarda daima defterdarların kuyruklu imzaları bulunur. Bu imzaların sayısı, şekil ve yeri zaman içinde değişiklik gösterir. XVII. yüzyıl ortalarına kadar yanyana bir-üç defterdarın kuyruklu imzaları bulunur ve bunlar kâğıdın enden ortasıyla sol kenar arasına, boydan tahminen dörtte birlik kısmına yerleştirilirken Sultan İbrâhim devrinden (1640-1648) itibaren sadece başdefterdara kuyruklu imza koyma hakkı tanınmış ve ilk imza kuyuksuz olarak kâğıdın üst kenarına yakın bir yere taşınırken şekli biraz değişikliğe uğramış olan kuyruklu imza bunun altında yer almıştır. Ayrıca belgeyi yazan kâtiple çıktığı kalemin adı ve beratlarında alınan harç da kayıtlıdır. Bu tür belgelerin Dîvân-ı Hümâyûn kalemlerinde yazılanlarında, ilk zamanlarda sadece üst kenarın ortasında küçük bir "sah" varken sonra sol üst yarıya bir de -muh-temelen- reîsülküttâbın imzası eklenmiştir. Eğer konuyla ilgili bir hüccet varsa o da kaydedilmiştir. Arka yüzdeki hü-

ccet-i zahriyyeler ön yüz yazısıyla aynı istikamette iken diğer yazı ve işaretler ters istikamette yazılmıştır. Bunların yazılış sıra ve şekilleri de bellidir. Muamele görmüş arz ve arzuhal tipi belgelerde çeşitli kalemlerden çıkarılan kayıtlar Tanzimat'a kadar genellikle belge üzerinde yer almıştır. Esasen arz / arzuhal yazılırken de bunu temin maksadıyla kâğıdın alt dörtte birlik kısmı kullanılmış, diğer kısımlar boş bırakılmıştır.

Tanzimat sonrasında belgelerin arkasındaki kayıt ve işaretler gitgide artmış, nezâretler arası vb. sevk muameleleri, hatta *Takvîm-i Vekâyî*'de yayımlanması keyfiyeti buraya işlenmiştir.

Osmanlı belgelerinin yazı türleri de cinsleriyle yakından ilgilidir. Ferman, sebep-i tahrîr hükmü ve bazı beratlarında divanî veya divanî kırması kullanılırken mühim şahıslara verilen beratlarla nâme ve ahidnâme-i hümâyûnlarda genellikle celî-divanî yazı tercih edilmiştir. Buyruhdular daima divanî ve iri divanî, telhisler harekesiz nesihle yazılmıştır; ancak bazan yanlış okunma ihtimali olan kelimeler hareketlenmiştir. İftâ ve kazâ organlarınınca düzenlenen belgelerde ise her zaman ta'lik kullanılmıştır. Maliye kayıtlarında genellikle iki cins yazı stili hâkimdir. Ahkâm kayıtları divanî ile yazılırken muhasebe kayıtları siyâkatla tutulmuştur. Tahrir defterleri yine siyâkatla, fakat kısmen nokta kullanılarak yazılmıştır. XIX. yüzyılın tipik yazısı ise rik'a ve daha çok da rik'a kırmasıdır. Arz tezkireleri, iradeler, devlet daireleri arasındaki yazışmalar vb. hep bu yazı ile kaleme alınmıştır.

Osmanlı belgelerinde kâğıdın cinsi ve ebadı belge cinsine göre değiştiği gibi aynı cins belgelerin kâğıtları zaman içinde de farklılık gösterir. XVI. yüzyıl fermanlarının kâğıt ebadı giderek büyümüş ve XVIII. yüzyılda battal kâğıtlar kullanılmaya başlanmıştır. Beratlarda da aynı durum görülmekle beraber berat cinsiyle ebadı arasında daima yakın bir bağlantı olmuştur. Telhislerde, XVIII. yüzyıl ortalarına göre bu asrın sonlarında ebat küçülmüştür. Kâğıt cinsi olarak kalemlerde en çok kullanılan İstanbul kâğıdıdır. Fermanlar ve ikinci derecedeki beratlar da bu kâğıda yazılmıştır. Telhislerde ise "telhis kâğıdı" denilen cins tercih edilmiştir. Nâme-i hümâyûn, ahidnâme-i hümâyûn, mühim şahıslara verilen menşur ve mülknâmeler de dahil bütün beratlarda âbâdî cins kâğıdın çeşitli kaliteleri kullanılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

- Hutât-ı Hümâyûn*, İÜ Ktp., TY, nr. 6094, 6110 (IV. Murad'ın hatt-ı hümâyûnları); L. Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn*, Budapest 1926; G. Tessier, *La diplomatie*, Paris 1952; M. Guboğlu, *Paleografia si diplomatia Turco-Osmâna*, Bucarest 1958; B. Nedkov, *Osmanoturska Diplomatika i Paleografia*, Sofia 1966, I; J. Reychnan — A. Zajackowski, *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics*, Paris 1968; a.e.: *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı* (trc. M. F. Atay), İstanbul 1993; a.mlf.ler, "Diplomatic", *EI²* (İng.), II, 313-316; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler, Telhisler (1597-1607)*, İstanbul 1970, s. XI-XXVII; J. Matuz, *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen*, Wiesbaden 1974; M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlimi*, İstanbul 1979; Schaendlinger, *Die Schreiben Süleymâns des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II.*, Wien 1983, I; a.mlf., *Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an vasallen Militärbeamte, Beamte und Richter*, Wien 1986, II; A. Velkov, *Vidove Osmanoturški Dokumenti. Prinos Kim Osmanoturškata Diplomatika*, Sofia 1986; a.mlf., "Les Notes complémentaires dans les documents financiers ottomans des XVI^e-XVIII^e siècles (Étude diplomatique et paléographique)", *Turcica*, XI (1979), s. 37-77; Bekir Kütükoğlu, "Münşeât Mecmualarının Osmanlı Diplomatik Bakımından Ehemmiyeti", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri-Bildiriler*, İstanbul 1988, s. 169-176; Abdurrahman Şeref, "Ev-râk-ı Atika ve Vesâik-i Târihiyyemiz", *TOEM*, I/1 (1328), s. 9-19; Müsâ Kâzım, "Vesâik-i Târihiyyemiz", a.e., I/2 (1328), s. 65-69; Friedrich von Kraeltz, "İlk Osmanlı Padışahlarının İsdâr Etmiş Oldukları Bazı Beratlar", a.e., V/28 (1330), s. 242-250; Mükrimin Halil Yınanç, "Feridûn Bey Münşeâtı", a.e., XI-XIII / 63-77 (1340), s. 161-168; *TTEM*, XIV/1 (1340), s. 37-46; XIV/4 (1340), s. 216-226; N. H. Biegan, "Some Peculiarities of Fermans Issued by the Ottoman Treasury in the Sixteenth Century", *Ar. Ott.*, I (1969), s. 9-13; Halil İnalçık, "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât", *Osm. Ar.*, I (1980), s. 1-14; a.mlf., "Şikâyet Hakkı: 'Arz-ı Hâl ve 'Arz-ı Mahzarlar", a.e., VII-VIII (1988), s. 33-54; *TA*, XIII, 325; *ABr.*, VII, 304.



MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU

DIRÂYETÜ'İ-HADİS

(دراية الحديث)

Rivayetlerin

sağlamlık derecesini tesbit etmeyi konu alan hadis ilim dalı.

Rivâyetü'l-hadîs ifadesiyle birlikte kullanılan bu terimi ilmü dirâyeti'l-hadîs şeklinde ilk tarif eden, bilindiği kadarıyla ilimler tarihçisi İbnü'l-Ekfânî (ö. 749/1348) olmuştur. Rivâyetü'l-hadîs ilminde hadislerin sadece nakli söz konusu olduğu halde dirâyetü'l-hadîste sened

ile metnin (râvi ile mervînin) durumları bütün yönleriyle ele alınmaktadır. Bu ilim sayesinde sadece Hz. Peygamber'e değil ashop ve tâbîne ait olan bütün rivayetlerin sahih, hasen ve zayıf nevelerinden hangisine girdiği, rivayet edilen haberin tahammül* yollarından hangileriyle alınıp nasıl nakledildiği, râvilerin ne ölçüde güvenilir olduğu ve sonuçta bu haberin kabul mü yoksa red mi edileceği belirlenir. Bu şekliyle dirâyetü'l-hadîs ilmi cerh ve ta'dîl, nâsih ve mensûh, muhtelifü'l-hadîs, garîbü'l-hadîs gibi çeşitli ilimlerle yakından ilgilidir. Bazı âlimlerin dirâyetü'l-hadîs yerine mustalahü'l-hadîs, ulûmü'l-hadîs, usûl-i hadîs ve ilmü'l-isnâd terimlerini kullandıkları görülmektedir.

Dirâyetü'l-hadîs ilmi rivâyetü'l-hadîs ilminden sonra doğmakla beraber bu iki ilim birlikte uygulanagelmıştır. Ashâbin hadîs nakil ve rivayetinde gösterdiği titizlik, yine onların bizzat Hz. Peygamber'den duymadıkları rivayetleri onun ağzından işitme imkânına sahip olan kimselelerden duymak için yaptıkları uzun seyahatler ve ilk halifelerin bu konuda gösterdiği ihtiyat dirâyetü'l-hadîs ilminin esasını teşkil etmiştir.

Ashâb-ı kirâmı rivayetleri ihtiyatla karşılamaya ve araştırmaya sevkeden husus ise Kur'ân-ı Kerîm'in, "Hakkında bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme" (el-İsrâ 17/36) ve, "Ey müminler! Fâsığın biri size bir haber getirdiği zaman onu araştırın" (el-Hucurât 49/6) tarzındaki emirleridir. Temelleri bu kadar eski olmakla birlikte dirâyetü'l-hadîse ait kaidelerin müstakil eserlerde ele alınması, tabii olarak rivayet mahsüllerinin kitap haline gelmesinden sonraya kalmıştır. Konuya dair ilk bilgilere Şâfiî'nin *er-Risâle*'sinde, Ahmed b. Hanbel'in talebelerine verdiği cevaplarda, *Şâhih-i Müslim*'in mukaddimesinde, Ebü Dâvûd'un Mekkeliler'e yazdığı mektupta,

Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-Şâhih*'ine ilâve ettiği *el-İlel*'de, Buhârî'nin tarih kitapları ile cerh ve ta'dîle ait kitaplarda rastlanmaktadır.

Dirâyetü'l-hadîs ilminin geniş terim ve kurallarından bir kısmını bir araya toplamak üzere yazılan ilk eserlerden biri, belki de birincisi Râmihürmüzî'nin (ö. 360/971) *el-Muḥaddişü'l-fâşil beyne'r-râvi ve'l-vâ'î*'sidir (Beirut 1391/1971). Daha sonra Hâkim en-Nisâbüri'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü 'ulûmi'l-ḥadîş*'i (Kahire 1937) ile Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye*'si (Haydarâbâd 1357) ve Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *el-İlmâ ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve taqyîdi's-semâ*' (Kahire 1389/1970) adlı eseri kaleme alınmıştır. En önemli özellikleri, verdikleri bilgileri senedleriyle birlikte nakletmek olan bu eserlerden sonra İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) "Mukaddime" diye şöhret bulan *'Ulûmü'l-ḥadîş*'i gelir. Bu kitap kendinden sonraki usul çalışmalarının mihranı olmuştur. Eserin muhtasarları arasında Nevevî'nin *et-Taḥrîb*'i, İbn Kesîr'in *İḥtîşârü 'ulûmi'l-ḥadîş*'i ve İrâkî'nin *El-fiyye*'si kayda değer kitaplardır. Aynı eserin muhtasarlarından biri olmakla beraber konuları yeni bir tertibe koyan İbn Hacer'in *Nuḥbetü'l-fiker*'i ile bu eserin yine ona ait *Nüzhetü'n-naẓar* adlı şerhi büyük itibar görmüştür. Daha sonraki devirlerde yapılan usul çalışmaları *Nuḥbetü'l-fiker* üzerinde yoğunlaştırılmıştır.

Nevevî'nin *et-Taḥrîb*'ine Süyûtî tarafından yazılan *Tedribü'r-râvi* adlı şerh, aslını unutturacak kadar büyük bir itibar kazanmıştır. XX. yüzyılın başlarında kaleme alınan Cemâleddin el-Kâsımî'nin *Ḳavâ'idü't-taḥdîş*'i, Tâhir el-Cezâirî'nin *Tevcihü'n-naẓar*'ı ve İbn Kesîr'in *İḥtîşâr*'ına Ahmed Muhammed Şâkir'in yazdığı *el-Bâ'îşü'l-ḥaşiş* adlı şerh de meşhur olmuştur. Babanzâde Ahmed

Naim'in *Sâhih-i Buhâri Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*'ne yazdığı geniş mukaddime ile Teyyib Okîç'in *Bazı Hadîs Meseleleri Üzerinde Tetkikler* adlı eseri, dirâyetü'l-hadîsin çeşitli yönlerini ele alıp inceleyen Türkçe eserlerin ilk örnekleridir. Dirâyetü'l-hadîs ile yakından ilgili olan diğer ilimlere dair çalışmalar ise II. (VIII.) yüzyıldan itibaren devam edegelmiştir.

Dirâyetü'l-hadîs ilmi, sened tetkiki ve tenkidi usulleri yanında metin tenkidi esaslarını da konu edindiğinden muhadîslerin sadece senedle meşgul olduklarını iddia etmek eksik ve yanlış bir değerlendirmedir (bk. HADİS). Bu ilim yeni araştırmalarla gelişmesini sürdürmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 27; İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâşid ilâ esne'l-makâşid*, Leiden 1989, s. 43, [422]; *Tecrid Tercemesi*, I, 6; Süyûtî, *Tedribü'r-râvi* (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf), Kahire 1385/1966, nâşirin mukaddimesi, I, 4-5, ayrıca s. 40-41; *Keşfü'z-zunûn*, I, 635; Ebü'l-Bekâ, *Külliyyât*, Bulak 1253, s. 152; Siddık Hasan Han, *Ebcedü'l-ulam*, Beirut, ts. (Dârü'l-Kütübü'l-ilmîyye), II, 220; a.m.f., *el-Hüḫta fi zikri's-Şâhih's-sitte*, Beirut 1405/1985, s. 79; Cemâleddin el-Kâsımî, *Ḳavâ'idü't-taḥdîş* (nşr. Muhammed Behcet el-Baytâr), Halep 1925, s. 51-52; Subhî es-Sâlih, *Hadîs İlimleri ve Hadîs İstılahları* (trc. M. Yaşar Kandemir), Ankara 1973, s. 239; Muhammed Accâc el-Hatîb, *Uşûlü'l-ḥadîş*, Beirut 1401/1981, s. 7-9; Abdülvehhâb Abdüllatîf, *el-Muḥtaşar fi 'ilmi ricâli'l-eser*, Kahire 1386/1966, s. 5-8; Muhammed b. Muhammed Ebü Şehbe, *el-Vasîḫ fi 'ulam ve muşṭalaḫi'l-ḥadîş*, Cidde 1403/1983, s. 24-38; Talât Kocyiğit, "İlmu Usûli'l-hadîs veya Ilmu Mustalahü'l-hadîs", *AÜİFD*, XVII (1971), s. 132-135.



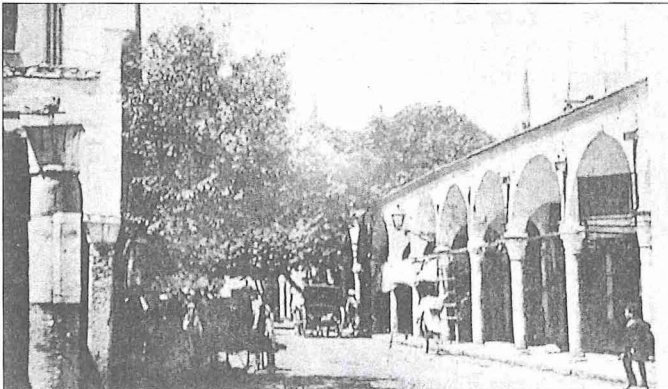
İSMAİL L. ÇAKAN

DİRÂZ, Muhammed Abdullah

(bk. MUHAMMED ABDULLAH DİRÂZ).

DİREKLERARASI

İstanbul'un XIX. yüzyıldaki en önemli kültür ve sanat merkezlerinden biri.



Direklerarası'nın yıkılmadan önce çekilmiş bir fotoğrafı (S. Eyice arşivi)

Eskiden Vezneciler-Şehzadebaşı yolunun Onaltımart Şehitleri ve Dedeefendi caddeleriyle birleştiği noktalar arasında kalan bölümüne, her iki yanda yer alan kâgir dükkânların önündeki alçak mermer sütunlar üzerine oturtulmuş revaklardan dolayı Direklerarası deniliyordu. Yaya kaldırımı bu sütunlar arasından geçtiği için benimsenen isim, daha sonraları caddeyle birlikte çevrenin de